

Orta Çağ Gürcü Dini Mimarisinde Taş Bezemede Mimar, Sanatçı ve Taş Ustalarının Yeri

Fitnet Celep | ORCID: 0000-0003-2941-8737 | celepfitnet@gmail.com

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

Ayşe Denknalbant Çobanoğlu | ORCID: 0000-0002-5091-4877 | aysednb@istanbul.edu.tr

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

Öz

Gürcü dini mimarisinde erken dönemlerde görülen taş bezemenin gelişimi ve değişimi en iyi şekilde Orta Çağ aralığında izlenmektedir. Özellikle 10. yüzyılda Gürcü Orta Çağı'nın yaşandığı Tao-Klarceti bölgesi ve Gürcistan topraklarının bir bölümünde, yüksek kalitede taş işçiliğinin görüldüğü olağanüstü yapı örnekleri ile karşılaşmaktadır. Ancak söz konusu bölgede sanatsal özellikleri ile ön plana çıkan yapıların; mimarı, sanatçısı ve taş ustaları hakkında çok az bilgi elde edilmektedir. Bu gruplar hakkında ayrıntılı bilgi elde edilmesine olanak sağlayan kaynaklar, birkaç kronik ile yapı üzerinde yer alan inşa kitabeleri, dua yazıtları ve yapı cephelerine kazınan sanatçı isimleri ile cephelerde karşılaşılan usta ve sanatçı görüntüleri ile sınırlıdır. Bu çalışmada, elde edilen maddi veriler ve kaynaklar detaylı olarak incelenerek, Orta Çağ Gürcü dini mimarisinde taş bezemede görev alan mimar, sanatçı ve taş ustaları hakkında detaylı bilgiye ulaşılması hedeflenmiştir. Bu kapsamda eski yazılı kaynaklar, yapı cephelerinde yer alan yazıtlar ile usta ve sanatçıları tasvir eden görseller incelenmiş, konu ile ilgili İngilizce, Gürcüce ve Rusça kaynaklara başvurulmuş nihai bir sonuca varılmak istenmiştir. Araştırmamızda söz konusu olan bu kaynaklar incelendiğinde mimar, sanatçı ve ustaların, etnik kökenleri, eğitim durumları ve mesleki örgütlenmeleri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamış ancak, bu grubun din adamları, yerli ve gezici ustalar ile çıraklardan oluştuğu anlaşılmıştır. Ayrıca kendi aralarında bir hiyerarşinin olduğu, yüksek sosyal statüleri, unvanları ve dini kimlikleriyle ön plana çıktıkları ve benzer giyim tarzına sahip oldukları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Orta Çağ, Gürcü dini mimarisi, Taş bezeme, Mimar, Sanatçı, Taş ustası

Atıf Bilgisi

Celep, Fitnet. – Denknalbant Çobanoğlu. “Orta Çağ Gürcü Dini Mimarisinde Taş Bezemede Mimar, Sanatçı ve Taş Ustalarının Yeri”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 22 (Haziran 2025), 119-150.

<https://doi.org/10.23897/usad.1624821>

Geliş Tarihi	22.01.2025
Kabul Tarihi	28.06.2025
Yayın Tarihi	30.06.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Architects, Artists, and Stonemasons in Stone Decoration in Medieval Georgian Religious Architecture

Fitnet Celep | ORCID: 0000-0003-2941-8737 | celepfitnet@gmail.com

Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Art History, İstanbul, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

Ayşe Denknalbant Çobanoğlu | ORCID: 0000-0002-5091-4877 | aysednb@istanbul.edu.tr

Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Art History, İstanbul, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

Abstract

The development and evolution of stone decoration in early Georgian religious architecture are most effectively traced to the Middle Ages. Extraordinary examples of high-quality stonework can be found in the region of the Tao-Klarjeti Kingdom and in some parts of Georgia, where the Georgian Middle Ages flourished, particularly in the 10th century. Unfortunately, there is limited information available on the architects, artists, and stonemasons responsible for the remarkable and distinguishable buildings in this region. The obtainable sources providing detailed information about these groups are limited to a few chronicles, construction inscriptions, prayer inscriptions, and the names of artists engraved on the facades of the buildings and the images of masters and artists seen on the facades. This study aims to attain detailed information about the architects, artists, and stonemasons involved in stone decoration in medieval Georgian religious architecture by examining the material data and available sources. Within this context, the study reviews old written sources, inscriptions on the facades of the buildings, and images depicting the craftsmen and artists. By analyzing sources in English, Georgian, and Russian, the study arrives at conclusions on the subject. Based on the examination of these sources, no information was found about the ethnic origins, educational background, and professional organization of the architects, artists, and craftsmen; however, it was understood that this group consisted of clergy, local, and itinerant craftsmen and apprentices. The study also discovered that there was a clear hierarchy within this group and that they stood out thanks to their high social status, titles, and religious identities. Additionally, they had similar clothing styles, which reflected their positions within the Medieval Georgian tradition.

Keywords

Architect, Artist, Georgian religious architecture, Middle Ages, Stonemason, Stone decoration

Citation

Celep, Fitnet. – Denknalbant Çobanoğlu. “The Architects, Artists, and Stonemasons in Stone Decoration in Medieval Georgian Religious Architecture”. *Journal of Seljuk Studies* 22 (June 2025), 119-150.

<https://doi.org/10.23897/usad.1624821>

Date of Submission	22.01.2025
Date of Acceptance	28.06.2025
Date of Publication	30.06.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	usad@selcuk.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Orta Çağ Gürcü dini mimarisinin temelini oluşturan ve büyük ölçüde gelişimini sağlayan Hristiyanlık inancı, Gürcü sanatını her yönüyle etkisi altına almıştır. Hristiyanlık öncesi dönem hakkında çevre kültürlerden elde edilen bilgiler ve kazılardan çıkarılan maddi veriler, Gürcü sanatının köklerini Antik Çağlara kadar geri götürülebileceğini ortaya koymaktadır (Kadiroğlu & İşler, 2010, s. 4-5). Ancak Gürcü sanatının gelişimi ve değişimi en iyi şekilde Hristiyanlık sonrası dönemde izlenmektedir. 3. yüzyılda Gürcü topraklarında yaygınlaşmaya başlayan Hristiyanlığın, 317 yılında Kral Mirian tarafından resmi din olarak ilan edilmesiyle Gürcü sanatı üzerindeki etkisi artmıştır. Gürcü sanatının her alanında hissedilen Hristiyanlık, özellikle dini mimaride ön plana çıkmıştır. Hristiyanlığın resmi din olmasıyla başlayan manastır faaliyetleri özellikle 10. yüzyılda yeni bir dönem başlatmış ve dini mimaride abidevi sonuçlara ulaşılmıştır (Djobadze, 1992, s. 90; Kadiroğlu, 1997, s. 731). Orta Çağ Gürcü sanatına damga vuran dini mimari, plan ve mimari unsurların yanı sıra yapıyla uyumlu bir şekilde bütünleşen taş bezeme programıyla ön plana çıkmaktadır.

Gürcü taş bezeme geleneği, yerel kültürlerin etkisi ve Hristiyanlık inancı ile şekillenerek Gürcü geleneğini karakterize eden bir anlayışa dayanmaktadır. Gürcü dini mimarisinde erken dönemlerde görülen taş bezemenin gelişimi ve değişimi en iyi şekilde Orta Çağ aralığında izlenmektedir. 10. yüzyılda yeni ifade biçimi kazanan taş bezeme, yapı cephelerinde görülen etkileyici ve yoğun dekorasyonlar ile Orta Çağ Gürcü sanatının gücünü simgeler olmuştur. Özellikle bu dönem yapılarının dış cepheleri, taş bezemeler ile yoğun bir şekilde dekore edilmiştir. Yapıların taş bezeme programına bakıldığında bezemelerin cephelerdeki dağılımının ve yerlerinin belirlenmiş olduğu ve bir programa bağlandığı izlenilmektedir. Gelişmiş bir süsleme geleneğine sahip olan bu yapıların bezeme programlarında geometrik, bitkisel ve figürlü bezemelerin tek başına veya bir arada kullanıldığı görülmektedir. Yeni dini simgeleyen farklı haç motifleri ve yazı kompozisyonları da bezeme programı içerisinde yer alan diğer süsleme türlerindendir (Yazar, 2018, s. 304-393).

Orta Çağ Gürcü dini mimarisinde ve gelişmiş taş süsleme geleneğinde geline nokta, günümüz Gürcistan topraklarında ve Tao-Klarceti bölgesinde bulunan yapılardan rahatlıkla izlenmektedir. Özellikle Gürcü Orta Çağı'nın yaşandığı bölgelerden biri olan Tao-Klarceti'de, yüksek kalitede taş işçiliğinin görüldüğü olağanüstü yapı örnekleri ile karşılaşmaktadır (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Kadiroğlu, 1989, Aytekin, 1996, Bayram, 2005, Giviasvili, 2005, Kadiroğlu & İşler, 2010, Korkut, 2016). Ancak sanatsal özellikleri ve yoğun taş işçiliği ile ön plana çıkan yapılarda çalışan sanatçı, inşaatçı ve ustalar hakkında çok az bilgi elde edilmektedir. Etnik kökenleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan, eğitimleri ve mesleki örgütlenmeleri tartışmalı olan bu sanatçı, inşaatçı ve usta grubunun din adamlarından ve halktan oluştuğu düşünülmektedir (Hoştaria, 2021, s. 114). Ayrıca Orta Çağ sanatçı ve mimarlarının iş için farklı bölgelere yaptıkları seyahatler düşünüldüğünde, söz konusu bölgede yerli usta ve çırağlarının yanı sıra gezici usta

gruplarının da faaliyet göstermiş olabileceği akla gelmektedir. Özellikle 10. yüzyılın ikinci yarısında, Gürcü Kralı Büyük David Kuropalat'ın (958-1001) emriyle Tao-Klarceti bölgesinde inşa edilen manastırlarda görülen mimari teknik ve taş işçiliğinin, 10. yüzyılın sonlarında yeni başkent olan Kutaisi'de inşa edilen yapılarda tekrarlanması, başkent ile taşınan bir kraliyet atölyesinin ve kral için çalışan bir grup sanatçının varlığını düşündürmektedir (Hoştaria, 2021, s. 115; Hoştaria, 2023, s. 70).

Orta Çağ Gürcü dini mimarisinde ön plana çıkan taş bezeme geleneği ulusal ve uluslararası literatürde birçok açıdan ele alınmış ve incelenmiştir. Ancak yapılan bu çalışmaların çoğunda mimari bezemede görev alan mimar, sanatçı ve taş ustalarına yeterince değinilmemiş ve konu detaylı olarak değerlendirilmemiştir. Söz konusu çalışma ile ilgili uluslararası literatür incelendiğinde; Beridze (1967) tarafından hazırlanan, Gürcü ustalar, mimarlar ve sanatçılar hakkında bilgi veren kaynak ile Hoştaria, Natlişvili ve Tumanışvili'nin (2012) konu ile ilgili çalışmaları ön plana çıkmaktadır. Ulusal literatür incelendiğinde ise Kadiroğlu'nun (1989) Doğu Anadolu'da IX-XI. yüzyıl manastırlarını konu alan doktora çalışması ile Bayram'ın (2005) Rahip Grigol Handzteli'nin hayatını ele alan el yazmasının çevirisini içeren ve Artvin'deki Gürcü Manastırlarını derinlemesine ele alan doktora çalışması, konu ile ilgili önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Literatür ve alan çalışması sonucunda elde edilen maddi veriler ve kaynaklar detaylı olarak incelendiğinde, Orta Çağ Gürcü mimarları, sanatçıları ve ustaları hakkında bilgi veren kaynakların birkaç kronik ile yapı üzerinde yer alan yazıt ve görsellerden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. İncelenen bu kaynaklar aşağıda verilen örnekler ile detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

1. Eski Yazılı Kaynaklar, Kronikler

Orta Çağ Gürcü mimarları, sanatçıları ve ustaları hakkında bilgi veren kaynaklar içerisinde eski yazılı kaynaklar (9.- 10. yy.) ve kronikler (8.-13. yy.) önemli bir yer tutmaktadır. Bu kaynaklardan biri olan Kartlis Tskhovreba (8. ve 13. yy.), Gürcü tarihi hakkında metinler içeren, 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar kapsadığı dönemlerin kilise inşa faaliyetlerine ait bilgiler veren önemli bir kroniktir. Kartlis Tskhovreba'da Kral Mirian'ın Hristiyanlığı resmi din ilan etmesi üzerine, Kral Konstantin'den halkın vaftiz edilmesi için din adamları ve kilise inşa faaliyetleri için mimar ve sanatçı istediği bilgisi yer almaktadır. Kral Mirian'ın isteğini geri çevirmeyen Konstantin'in çok sayıda rahip ve yapı ustasını Gürcü topraklarına gönderdiği bilinmektedir (Gamq'relidze, 2014a, s. 62). Kartlis Tskhovreba'nın ikinci bölümünde, Kral VI. Parsman döneminde Mezopotamya'dan Kartli topraklarına gelen Zedazadeneli Iovan (Ioane) ve öğrencilerinin dini hizmetlerde bulundukları ve kilise inşa ettikleri bilgisi yer almaktadır (Gamq'relidze, 2014b, s. 106). El yazmasında geçen bu bilgilerden, Gürcü topraklarına başka bölgelerden rahip, sanatçı ve mimar grubunun geldiği anlaşılmaktadır.

Orta Çağ Gürcü mimarisi için önem arz eden bir diğer yazılı kaynak, Grigol Handzteli'nin hayatını ele alan el yazmasıdır (Merçule, 1903). Rahip Giorgi Merçule tarafından 951 yılında

kaleme alınan “*Rahip Grigol Handzteli’nin Hayatı*” adlı el yazması, dönemin manastır ve kilise inşa faaliyetleri hakkında bilgiler sunarak yapıların tarihlendirilmesinde önemli rol oynamaktadır (Bayram, 2005, s. 136-142). El yazmasında 759 - 861 yıllarında yaşamış olan Rahip Grigol Handzteli’nin öğrencileri ile birlikte Kartli’den yola çıkarak Tao-Klarceti bölgesine geldikleri ve büyük bir imar faaliyeti başlattıkları bilgisi yer almaktadır (Merçüle, 1903, s. 11-12). Bölgede bulunan harap durumdaki yapıları onaran Rahip Grigol ve öğrencileri 12 manastır inşa etmiştir (Takaişvili, 1952, s. 24). El yazmasında geçen, “*Grigol, Opiza’dan gelen aletlerle kiliseyi inşa etmeye başladı.*” (Bayram, 2005, s. 137) ve “*Saba onun (Grigol’un) teyzesinin oğludur. İşhani ikinci defa inşa eden ve episkoposudur.*” (Bayram, 2005, s. 136) cümleleri din adamlarının inşa faaliyetlerinde bizzat görev aldıklarını göstermektedir. Ayrıca Rahip Grigol’un İşhan Manastırı’nın inşası sırasında kuzeni Saba’ya yardımcı olmaları amacıyla iki öğrencisini görevlendirdiği bilinmektedir (Takaişvili, 1952, s. 24). Manastırların inşasında görev alan Rahip Grigol ve öğrencilerinin bu yapılarda dini hizmetlerde bulundukları da kronikte belirtilmiştir (Bayram, 2005, s. 187-188). Handzteli ve Şatberdi Manastırlarının kurucusu ve inşaatçısı olan Grigol Handzteli’nin aynı zamanda rahiplik yaptığı, kuzeni Saba’nın İşhan Kilisesi’nin episkoposu olduğu da el yazmasında geçen bilgiler arasındadır (Merçüle, 1903, s. 17-18). Rahip Grigol’un öğrencisi olan Aziz Theodore Nedzveli, Nedzvi Manastırı’nın, Aziz Christopher ise Kvirike Tsminda Manastırı’nın kuruculuğunun yanı sıra inşasında da yer aldığı el yazmasında belirtilmiştir. Grigol’un yanında bulunan Midznadzorlu Davut’un öğrencisi Aziz Ilarion, Tskarostavi Manastırı’nın kuruculuğunu yapmış daha sonra Mtsheta Katolikosu olarak görev almıştır (Merçüle, 1903, s. 17-18).

Basil Zarzmeli tarafından kaleme alınan “*Seropion Zarzmeli’nin Yaşamı*” adlı el yazması, Aziz Seropion’un yaşamı, bölgedeki çalışmaları ve manastır faaliyetleri hakkında bilgi veren önemli kroniklerden bir diğeridir (Vachnadze, 1975). 9. yüzyılın ikinci yarısının başlarında mucizevi bir ikonla yolculuğa çıkan Aziz Seropion, Samtshe-Cavaheti bölgesinde Zarzma Manastırı’nı kurmuştur (Eastmond, 2011, s. 57-82). El yazmasında anlatılan manastır inşaatında bir grup inşaatçıdan bahsedilse de kimin kim olduğu hakkında detaylı bilgi verilmemiştir. Ancak inşaatın başında bir usta mimarın ve kâhyanın bulunduğu bilgisi dikkat çekmektedir. Dini kimliğinin yanında manastır inşa faaliyetlerini yöneten Aziz Seropion’un öğrencisi olan yeğeni Basil Zarzmeli ise Zarzma Manastırı’nın başrahibi olarak görev yapmıştır. Ayrıca el yazmasında Artvin Opiza Manastırı’nın Amona, Andreas, Petre ve Makari adında dört rahip tarafından bizzat inşa edildiği belirtilmiştir (Vachnadze, 1975, s. 15-16). Aynı el yazmasında din adamı Mikael’in, Artvin Parehi Manastırını inşa ettiğine değinilmiştir (Vachnadze, 1975, s. 16;189).

Orta Çağ Gürcü manastırları hakkında bilgi sunan kroniklere genel olarak bakıldığında toplumun Hristiyanlaşmaya başlaması ile hızlanan manastır hareketlerinin, başlangıçta yöneticilerin desteği ve din adamlarının önderliği ile yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu kroniklerde, yöneticilerin hamiliğini yaptığı manastırlarda din adamlarının kurucu ve yönetici olarak faaliyet gösterdiğine, aziz ve rahiplerin dini

hizmetlerinin yanında manastır inşa faaliyetleri içerisinde yer aldığına değinilmiştir. Yukarıda bahsi geçen Aziz Seropion'un yaşamını ve Grigol Handzteli'nin hayatını ele alan el yazmalarında yer alan cümleler, din adamlarının inşa faaliyetlerinde sadece kurucu ve yönetici olmadıkları aynı zamanda inşaatta görev aldıklarını açıkça göstermektedir. Manastır kuruluşlarının her aşamasında etkili olan bu rahipler, dini kimliklerinin yanında mimari bilgileri ve becerileri ile ön plana çıkmaktadır. Elde edinilen bu bilgilerden yola çıkarak, kroniklerden kimlikleri ve etnik kökenleri hakkında bilgi edinilemeyen inşaatçı ve sanatçı grubunun içerisinde, Grigol Handzteli ve Seropion Zarzmeli gibi rahiplerin ve bu rahiplerin yetiştirmiş olduğu öğrencilerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bölgedeki yapıların benzer mimari özellikleri ve bezeme programındaki üslup birliği, belli bir inşaatçı grubunun varlığını desteklemektedir. Ancak Kartlis Tskhovreba'da geçen Konstantin'den ve Mezopotamya'dan Gürcü topraklarına gelen rahip, mimar ve sanatçı bilgisi, söz konusu bölgede farklı coğrafyadan gelen inşaatçı grubunun çalışma olanağı bulduğunu da göstermektedir. Bu durum bölgedeki inşaat faaliyetleri içerisinde gezici ustaların da görev almış olabileceğini düşündürmektedir.

2. Usta İsimleri ve İnşa Kitabeleri

Orta Çağ Gürcü taş bezeme ustaları ve sanatçıları hakkında bilgi veren kaynaklar içerisinde, kilise cephelerine kazınan usta isimleri ve inşa kitabeleri önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Gürcü Orta Çağı'nın yaşandığı Tao-Klarceti bölgesinde yer alan manastır kuruluşlarına bakıldığında birçok usta ve sanatçı yazıtları ile karşılaşmaktadır. Bu manastırlardan biri olan Öşk Manastırı Kilisesi'nin (963-973) kitabelerinden güney haç kolundaki, kilisenin inşa tarihi, mimarı, duvar ustası, marangoz ve demirci sayısı, yıllık giderler ile inşa sırasında kullanılan malzemeler ve yük hayvanları hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır (Fotoğraf 1). Kitabede sayıları belirtilen duvar ustası, marangoz ve demircilerin kimliğine değinilmemiş, sadece mimar ve işlerin denetleyicisi olan “*Öşklü Grigor*” ismine yer verilmiştir (Takaişvili, 1952, s. 57; Djobadze, 1992, s. 133-134; Özkan, 2010, s. 17-22).

Bir diğer örnek, 9. yüzyılın ilk yarısında Rahip Grigol Handzteli'nin kuzeni Rahip Saba tarafından inşaatına başlanan ve 1032 yılında son halini alan İşhan Manastırı Kilisesi'dir (Kadiroğlu, 1989, s. 53-64). Kilisenin güney cephesinde yer alan kitabede, yapının kapsamlı bir inşa ve onarım sürecine girdiği, inşa faaliyetleri sırasında mimari sorumlusunun Başpiskopos Antoni, duvar ustasının da Iovane Morcaisdze olduğu belirtilmiştir (Takaişvili, 1952, s. 27-28; Djobadze, 1992, s. 214-215). (Fotoğraf 2). Kilisenin batı haç kolunda tek satır halinde bulunan “*İsa Morbed'e merhamet etsin*” yazıtında adı geçen kişinin ise kilisede çalışan duvar ustası olabileceği düşünülmektedir (Beridze, 1967, s. 116; Djobadze, 1992, s. 213). Bu yazıtın bir benzeri, 961-973 yıllarına tarihlenen Parhal Manastırı'nın ana kilisesinin batı cephesinde karşımıza çıkmaktadır. Haç ve figür tasvirleri arasında yer alan “*İsa Theodor'a merhamet etsin*” yazıtında adı geçen kişinin kimliğinin belirlenememesiyle birlikte bazı araştırmacılar tarafından yapının mimarı veya sanatçısı olabileceği görüşü kabul edilmiştir.

Kilisenin güney cephesinde kalıntıları bulunan yazıtın Takaişvili tarafından okunmasıyla yapının inşaatında çalışan “*Duvarcı Siharula*” ve “*Demirci Mandia*” adında iki ustanın daha bilgisine ulaşılmıştır (Takaişvili, 1952, s. 97; Djobadze, 1992, s. 185; Giviaşvili, 2019, s. 665). Söz konusu bölgede araştırma yapan Takaişvili, Haho Manastırı Kilisesi (10. yüzyılın ikinci yarısı) kubbesinin dış yüzeyindeki sütun kaidelerinde bazı yazılarla karşılaşmıştır (Fotoğraf 3). Takaişvili tarafından okunan bu yazıların birer isim olduğu ve yapıda çalışan sanatçılar tarafından kubbe eteğine kazındığı anlaşılmıştır (Sanatçı ismi olabileceği düşünülen bu isimler :“Гурси (Gursi), Адерк (Aderk), Микель (Mikel), Джавах (Džavah/Cavakh), Твалшав (Tvalshav), Георгий (George), Твалис (Tvalis), Мхис/Мухуцис (Mkhtzs/Mukthzi)”) (Takaişvili, 1952, s. 70-71; Djobadze, 1992, s. 152). Dini görevlerinin yanında manastır inşaatında yer alan din adamlarından bir diğerinin adı, Dolishana Manastırı Kilisesi’nde (937-958) yer alan iki yazıtta geçmektedir. Yazıtlardan ilki, kilisenin güney haç kolunda bulunmaktadır ve yazıtta adı geçen “*Diyakoz Gabriel*”den kilise de görev almış olan sanatçı olarak bahsedilmektedir (Beridze, 1967, s. 59; Djobadze, 1992, s. 68). Kilisenin güneybatıdaki giriş bölümünün doğu duvarındaki ikinci yazıt “*Aziz Stephen, Diyakoz Gabriel’e merhamet et*” şeklinde okunmaktadır (Djobadze, 1992, s. 68).

Tao-Klarceti bölgesi dışında Gürcistan sınırları içerisinde yer alan manastır kuruluşlarında da sanatçı ve usta kitabelerine rastlanmaktadır. Gürcistan’ın Mtsheta şehrinde yer alan ve 1010-1029 yıllarına tarihlenen Svetitshoveli Manastırı’nın doğu cephesindeki yazıtta, yapının taş ustasının “*Arsukisdze*” adında biri olduğu ve ustanın, kilisenin tamamlandığını göremeden vefat ettiği yazmaktadır (Beridze, 1974, s. 137-141). Samtshe-Cavaleti bölgesindeki Kumurdo Katedrali’nin (964) cephesinde dua, bayram günü yazıları ve yapı inşası hakkında bilgi veren içerik ve amaç yönünden çok çeşitli yazıtlar bulunmaktadır. Bu yazıtlardan olan “*Tanrı taş ustası Mikela’ya merhamet etsin*” ve “*Tanrım, o gün bu binanın inşaatcısı olan Piskopos Iovane’ye merhamet eyle*” metinleri, sanatçı ve mimar adları belirtmeleri nedeniyle dikkat çekmektedir (Takaişvili, 1909, s. 35-44; Beridze, 1967, s. 202-204). Bir diğer örnek ise İmereti bölgesinde yer alan Aziz George Savane Kilisesi’dir. 11. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen kilisenin batı girişindeki yazıtta “*Harabai*” adında bir sanatçının yapının inşaatında çalıştığı bilgisi yer almaktadır (Beridze, 1974, s. 146). 11. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen ve Orta Çağ Gürcü mimarisi için önem arz eden Kutaisi Bagrat Katedrali’nin banisi hakkında bilgi veren doğu cephedeki kitabesinin eksik yerlerinde, sanatçı veya mimar isimlerinin yazılı olduğu düşünülmektedir (Beridze, 1974, s. 52-53-133).

Orta Çağ Gürcü manastırlarında inşa kitabeleri, dua yazıları ve yapı cephelerine kazınan yazıtlardan birçok isme ulaşılmıştır. Ancak incelenen kitabe ve yazıtlarda mimar, duvar ustası, demirci ve marangoz gibi yaptıkları işler ile anılan bu isimlerle ilgili başka bir bilgiye yer verilmediği görülmektedir. Örneğin Artvin Parhal Manastırında (10. yy.) “*Duvarcı Siharula*” ve “*Demirci Mandia*” adında iki ustadan özel bir unvan dışında sadece meslekleri ve isimleri ile bahsedilmesi, bu ustaların yerli veya gezici inşaatçı grubundan olduklarını akla getirmektedir (Takaişvili, 1952, s. 97; Djobadze, 1992, s. 185; Giviaşvili, 2019, s. 665).

Yazıtlar içerisinde özellikle dua içerikli olan bazı kısa yazılarda ismi geçen kişilerin ünvanları ve yaptıkları işleri belirtilmemiştir. Örneğin yukarıda değinilen İşhan ve Parhal Kiliselerinde karşılaşılan yazıtlarda adı geçen kişilerin sanatçı ve usta olduklarına dair sadece yorum yapılabilmektedir. Ancak diğer değinilen örneklerden Kumurdo Katedrali, Dolishana ve Öşk Kiliseleri'nin dua yazıtları ustaların işini belirtmesi nedeniyle önem arz etmektedir. Mirtaşni (Mirtashn) Kilisesi'nin doğu cephesindeki benzer yazıt ve elinde inşa aleti tutan inşaatçı tasviri bir diğer önemli örneği oluşturmaktadır. Bu yapılarıdaki inşaatçı yazıtları göz önüne alındığında bu tür dua yazıtlarının inşaatçılara ait olduğu ve bizzat kendileri tarafından kilise cephelerine kazındığı sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca dua yazıtlarının bazılarında adı geçen kişilerin rahip, başpiskopos, diyakoz ve aziz ünvanları ile anılması dikkat çekmektedir. Örneğin İşhan Kilisesi'nde Başpiskopos Antoni'den mimari sorumlu, Dolishana Kilisesi'nde Diyakoz Gabriel'den sanatçı olarak bahsedilmesi, dini hizmette bulunan bazı din adamlarının yapının inşası sırasında da görev aldıklarını göstermektedir.

3. Mimar, Sanatçı ve Usta tasvirleri

Gürcü sanatının Orta Çağ, mimari taş bezemenin gelişimiyle karakterize edilmektedir (Aladashvili, 1977, s. 5). Hristiyanlaşmanın sembolü olan taş bezemelerde soylular ve yöneticiler çoğu zaman dini konular ve kutsal karakterler ile iç içe tasvir edilmiştir. Az örneği bulunan sanatçı tasvirleri de bu kompozisyonlar içerisinde yer almaktadır. Dolishana Kilisesi'nde karşımıza çıkan melek figürleri arasındaki sanatçı portresi bu bağlamda verilecek önemli örnektir. Bu kompozisyonlar, gerçekte var olan kişilerin kutsala adanmışlığının sembolüdür (Khundadze, 2009, s. 152.). Orta Çağ Gürcü kilise cephelerinde karşılaşılan mimar, sanatçı ve usta görüntüleri, taş bezeme programı içerisinde sıklıkla yer almıştır. İnşaatçı ve sanatçı figürlerinin temsil edildiği yapılara bakıldığında, yerlerinin kesin olarak belirlenmediği ve yerleşik bir ikonografinin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Usta ve sanatçıların bu tasvirlerinin, baninin isteğinden ziyade kendi inisiyatiflerine bağlı olarak kilise cephelerine işledikleri düşünülmektedir (Hoştaria, Natlişvili & Tumanışvili, 2012, s. 95).

Orta Çağ Gürcü kiliselerinde taş bezeme ustaları, sanatçıları ve mimarları hakkında bilgi veren görsellerden en erken örneği, 545-586 yıllarında inşa edilen Mtsheta Kutsal Haç (Juvari) Kilisesi'nde karşımıza çıkmaktadır. Yerel bağışçılar, yöneticiler ve kutsal kişilerin yoğun olarak tasvir edildiği kilisede diğer figürlere göre daha sade kıyafetler içerisinde, dua pozisyonunda dizlerinin üstünde oturan bir figür dikkat çekmektedir (Fotoğraf 4). Kilisenin güney cephesinde yer alan bu figürün, yapının mimarı olduğu düşünülmektedir (Hoştaria, Natlişvili & Tumanışvili, 2012, s. 96). Benzer bir sahne, 973 yılına tarihlendirilen Parhal Manastırı Kilisesi'nin batı cephesinde yer alan mazgal pencerenin kemer yüzeyinin kuzey köşesinde tekrarlanmıştır (Fotoğraf 5). Sade kıyafetler içerisinde orans duruşunda tasvir edilen küçük insan figürünün yanındaki “İsa Theodor’a merhamet etsin” yazısından yola çıkarak tasvirin, yapının mimarına ait olduğu görüşü kabul edilmiştir (Djobadze, 1992, s.

184; Giviasvili, 2019, s. 665; Korkut, 2019, s. 47). Skhvava, Trinity Kilisesi'ne (10.-11. yüzyıl başı) ait olduğu düşünülen ve bugün Oni Yerel Kültür Müzesi'nde (ონი მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი) bulunan, taş kabartmada ayakta duran ve ellerinde inşa malzemeleri tutan üç figür yer almaktadır. Bu figürlerin baş kısımlarında yer alan yazıtta soldan sağa “*Kvirike, Okropiri, Mikael*” isimleri okunmaktadır. Taş kabartmanın üzerindeki bir diğer yazıtta, “*Kutsal Üçlü, Okropiri ve çocuklarına merhamet eyle.*” yazılıdır (Hoştaria, Natlişvili & Tumanışvili, 2012, s. 107). Pileli uzun elbiseleri ile cepheden tasvir edilen figürlerin ellerindeki inşa aletlerinden ve yazıtlardan yola çıkarak bu figürlerin, kilisede görev almış olan zanaatkârlar olduğu düşünülmektedir (Fotoğraf 6). Svetitshoveli Manastırı'nın (1010-1029) kubbe kasnağının batı yüzeyinde benzer bir sahne ile karşılaşılmaktadır. Beş figürden oluşan bu sahnede, cepheden verilen figürlerden dördü uzun elbiseler içerisinde küçük boyutta tasvir edilmiştir. Ancak sahnenin başındaki figür, diğerlerinden boyut olarak daha büyüktür ve farklı kıyafetler içerisinde elinde inşa malzemesi tutmaktadır. Kilisede çalışan ustalara ait olduğu düşünülen bu sahnede figürler arasındaki kıyafet ve boyut farkı, çalışanlar arasındaki hiyerarşiyi akla getirmektedir (Fotoğraf 7).

937-958 yıllarına tarihlenen Dolishana Kilisesi'nde otoportre özelliği taşıyan farklı bir uygulama ile karşılaşılmaktadır. Kilisenin güney cephesinde pencere kenarındaki melek figürleri arasında madalyon içerisine bir figür yerleştirilmiştir (Fotoğraf 8). Yüzü tahrip olan figürün elleri dua pozisyonundadır ve altındaki yazıtta, “*Diyakoz Gabriel*” adı okunmaktadır (Djobadze, 1992, s. 64; Hoştaria, Natlişvili & Tumanışvili, 2012, s. 96; Hoştaria, 2021, s. 114). Kilisede üç ayrı yazıtta adı geçen Diyakoz Gabriel'den güney haç kolunda bulunan yazıtta, kilisenin inşaatında çalışmış olan sanatçı olarak bahsedilmektedir. Dolishana Kilisesi'nin mimarisi, taş bezemeleri ve kilise üzerinde bulunan yazıtlar incelendiğinde, biçimsel ve teknik olarak iki ayrı sanatçı grubunun kilisede çalıştığı görülmektedir (Djobadze, 1992, s. 64). Genellikle ayakta veya dua eder pozisyonunda verilen mimar ve sanatçı figürlerine, Svetitshoveli Manastırı'nda farklı bir anlayış getirilmiştir. Manastırın kuzey cephesinde inşa malzemesi (metre “L-square”) tutan bir el tasviri yer almaktadır (Fotoğraf 9). Tasvirin yanında bulunan yazıtta, yapının mimarının “*Arsukisdze*” adında biri olduğu tasvirin ise mimarın bilge elini simgelediği açıklanmaktadır (Hoştaria, Natlişvili & Tumanışvili, 2012, s. 109). Benzer bir tasvir, Tkobaerdi (Tkhabaerdi) Kilisesi'nin (10.-11. yüzyıl başı) batı cephesinde karşımıza çıkmaktadır. Oldukça tahrip olan tasvirdeki el, bir inşa malzemesini tutmaktadır (Gambaşidze, 1971, s. 105), (Fotoğraf 10).

Orta Çağ Gürcü mimarisinin Altın Çağı örneklerinden olan Öşk Manastırı Kilisesi'nin figürlü taş bezemeleri ve kilise cephesine kazınan zengin yazıtları, yapının inşasında çalışan mimar, usta ve sanatçılar hakkında bilgiler sunmaktadır. Daha önce değindiğimiz güney haç kolundaki bu yazıtta, “*Mimar Grigol*” ismi okunmuştur. Aynı isim kilisenin batı haç kolunun güneyinde yer alan ek mekândaki sekizgen sütunun batı yüzeyine işlenen figürün yanındaki, “*Mesih hizmetkârı Grigol'e merhamet etsin*” yazıtında geçmektedir (Winfield, 1968, s. 48; Hoştaria, Natlişvili & Tumanışvili, 2012, s. 98). Figür sade elbisesi içerisinde diz

çökmüş, elleri havada dua pozisyonunda tasvir edilmiştir (Fotoğraf 11). Yüzü tahrip olan figürün belirgin saç ve sakal modeli, uzun kollu, ayaklarına kadar uzanan elbisesi ve belindeki kemer detayı ile sanatçı ve inşaatçı tasvirleriyle benzerlikler göstermektedir. Bu nedenle yazıtta ismi geçen kişi ve bu figür birbiriyle özdeşleştirilmiştir. Kilisedeki bir diğer inşaatçı figürüyle, kubbe kasnağında karşılaşılmaktadır (Fotoğraf 12). Sütuncelerden birinin başlığında yer alan figür, sırtında kare bir taş blok taşımaktadır. Yüzü oldukça tahrip olan figür, uzun kollu sade kıyafetler içerisinde tasvir edilmiştir. Bazı araştırmacılar tarafından usta duvarcı olarak tanınan bu figür ile sütun üzerinde yer alan Mimar Grigol tasvirinin karıştırılmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Mimar Grigol tasvirinin dua eder pozisyonunda ve önemli bir konumda verilmesi, keşiş kimliği ile ilişkilendirilmektedir (Winfield, 1968, s. 48).

Öşk Kilisesi'nin taş taşıyan duvarcı figürünün benzeri Korogo Kilisesi'nde karşımıza çıkmaktadır. 10. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen kilisenin kornişinde, yapının inşa süreci ve aşamaları sırasıyla tasvir edilmiştir (Fotoğraf 13). Kornişteki ilk iki sahne inşaatçıların ve duvar ustalarının taş ocağından taş çıkarmalarını ve kızaklarla taşıma anlarını göstermektedir. Üçüncü sahnede, inşaat için kullanılacak olan harcın hazırlanma anına, dördüncü sahnede ise çıkarılan kaba taşları taşıyan bir işçiye ve işçilere yemek ve su taşıyan kadın figürüne yer verilmiştir. Sahneler arasında yemek ve su taşıyan kadın tasvirine yer verilmesi ilk defa bu kilisede görülmektedir. Bu sahnelerde saç ve sakal modelleri benzer olan işçi figürleri aynı tarzda sade ve uzun elbiseler giymektedir. Beşinci sahnede yontulan ve küçük blok taşlar haline getirilen taşları taşıyan iki işçi figürü ile karşılaşılmaktadır. Diğer işçi figürleri ile benzer kıyafetlere sahip olan bu figürler uzun saçları ve sivri sakalları ile farklılık göstermektedir. Kilise cephelerinde bu sahnelere yer verilmesinin nedeninin, inşaatta ücretsiz çalışan işçi ve ustaları katkılarından dolayı onurlandırmak olduğu düşünülmektedir (Hoştaria, 2012, s. 1-9). Samtshe-Cavaheti bölgesindeki Sapar (Safari) Manastırı'nın Meryem Ana Kilisesi'nin (10. yüzyıl) doğu cephesindeki kornişin köşesinde, uzun elbisesi ile başı cepheden, gövdesi yandan verilmiş bir figür yer almaktadır. Yapının ustası olduğu düşünülen bu figür, diz çökmüş vaziyette elindeki inşa malzemesi ile çalışırken tasvir edilmiştir (Fotoğraf 14). İnşa sahnelerini görsel olarak sunan bu tasvirler, Orta Çağ inşaatçıların ve faaliyetlerini anlayabilmek açısından önem arz etmektedir.

Orta Çağ inşaatçıların ve duvar ustalarının inşa faaliyetleri sırasında tasvir edildiği bir diğer örnek Kutaisi Bagrat Katedrali'nin güney cephesinde karşımıza çıkmaktadır (Fotoğraf 15). İnşa sırasında büyük bir taş bloğu taşıırken tasvir edilen işçi figürünün başı yana dönük, vücudu cepheden verilmiştir (Hoştaria, Natlişvili & Tumanışvili, 2012, s. 99-100). Sahne Korogo Kilisesi'nde görülen tasvirlerin tekrarı niteliğinde olup benzer özellikler göstermektedir. Duruşları ve sade kıyafetleri ile diğer figürlerden ayırt edilen inşaatçıların inşa malzemeleri ile birlikte tasvir edildiği çok sayıda örnek bulunmaktadır. 9. yüzyıla tarihlendirilen Ruisi Meryem Ana Kilisesi'nin güney cephesindeki pencere alınlığında, karşılıklı tasvir edilen iki inşa ustası, sade uzun kıyafetler içerisinde ellerinde inşa malzemeleri ile temsil edilmiştir (Hoştaria, Natlişvili & Tumanışvili, 2012, s. 96-97).

Ertatsminda Aziz Estate Kilisesi'nin (10. yüzyılın ilk yarısı) güney cephesinde yer alan inşaatçı tasvirinde figür ön tarafta bel hizasında birleştirdiği ellerinde bir inşa aleti tutmaktadır (Gomelaury, 1976, s. 62). Küçük boyutlu olan figür, orantısız vücut hatlarıyla cepheden verilmiştir (Fotoğraf 16). Aziz Estate Kilisesi ile aynı döneme tarihlenen Kartli, Mirtaşni (Mirtashn) Kilisesi'nin doğu ve batı cephelerinde birer figür yer almaktadır. Doğü cephedeki figür, uzun elbisesi ve dolgun sakalıyla elinde inşa malzemeleri taşıırken, batı cephedeki sakalsız figür elinde sürahi ve çömlek benzeri bir malzeme ile tasvir edilmiştir (Fotoğraf 17, Fotoğraf 18). Sakalsız ve genç görünen bu figürün, doğudaki diğer figürün yardımcısı olduğu düşünülmektedir (Gagoshidze, 1984, s. 129). Niakom Manastırı Kilisesi'ne (13. yüzyıl) ait olduğu düşünülen ve bugün manastır yakınındaki bir evin duvarında gömülü olan kabartmada, sade kıyafetler içerisinde orantısız vücut hatları ile bir figür tasvir edilmiştir (Fotoğraf 19). Elleri açık halde profilden verilen figürün yanındaki inşaat malzemelerinden kilisede çalışmış bir usta duvarcı olduğu anlaşılmaktadır (Winfield, 1968, s. 66).

Orta Çağ sanatçı, usta ve inşaatçıları genellikle kilise cephelerinde, pencere alınlıklarında ve kubbe kasnağında tasvir edilmiş ve bu örneklerin bir kısmına yukarıda değinilmiştir. Ancak usta ve inşaatçıların temsil edildiği yerler bu alanlar ile sınırlı kalmamış, az sayıda da olsa akroter ve çan kuleleri cephelerinde de yer bulmuştur. 13. yüzyılın sonlarına tarihlenen Saba (Sapara) Kilisesi'nin akroteri, Orta Çağ usta tasvirlerinin temsil edildiği farklı bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün Samtshe-Cavaheti Tarih Müzesi'nde korunan akroterin bir yüzeyinde Aziz Saba, diğer yüzeyinde bir inşaatçı tasviri bulunmaktadır (Beridze, 1955, s. 50-59; Chitişvili, 2021, s. 540). Kemerlerle çerçeve içerisine alınan ve yanındaki yazıttan adının “*Pareza*” olduğu öğrenilen uzun sakallı inşaatçı, elinde çekiç ve gönye tutarken cepheden tasvir edilmiştir (Fotoğraf 20). İnşaatçı tasvirlerinin kilise cephelerinden çan kulelerinin cephelerine geçtiğini gösteren birçok örnek ile karşılaşılmalıdır. Zarzma Manastırı'nın ve Gergeti, Trinity Kilisesi'nin çan kulesi bu örneklerin başında gelmektedir. Zarzma Manastırı'nın (13. yüzyıl) çan kulesinin güneybatı kemerinde yer alan iki inşaatçı figürü, uzun elbiseler içerisinde ellerinde inşaat malzemeleriyle cepheden tasvir edilmiştir (Beridze, 1955, s. 113-117), (Fotoğraf 21). Benzer düzenleme, Trinity Kilisesi'nin (14. yüzyılın ilk yarısı) çan kulesinde karşımıza çıkmaktadır (Zakaraia, 1990, s. 205-217). Tek başına tasvir edilen inşaatçı figürü, benzer kıyafetler içerisinde elinde inşaat malzemeleri tutmaktadır. 14. yüzyıla tarihlenen Samtshe, Chule Manastırı'nın yıkılan çan kulesine ait olduğu düşünülen taş parça üzerindeki inşaatçı tasviri ise farklı bir düzenlemeye sahiptir (Beridze 1952 s. 152-156; 1955, s. 151). Genelde ayakta ve uzun kıyafetler içerisinde tasvir edilen inşaatçı figürlerinin aksine buradaki figür, pantolonlu olup süslü bir koltukta oturmaktadır. Oldukça tahrip olan figürün ellerinde inşaat malzemelerinin olduğu anlaşılmaktadır (Fotoğraf 22).

Değerlendirme ve Sonuç

Orta Çağ Gürcü dini mimarisinde sanatsal özellikleri ve yoğun işçiliği ile ön plana çıkan taş bezeme programı, Gürcü sanatının gücünü simgelemektedir. Gürcü Orta Çağı'nın yaşandığı Tao-Klarceti bölgesinde ve Gürcistan topraklarında yükselen manastır kuruluşlarında karşımıza çıkan yüksek kalitedeki taş bezemeler, burada çalışan mimar, sanatçı ve inşaatçı gruplarının olağanüstü taş işçiliğine ve mimari tekniğe sahip olduklarını göstermektedir. Ancak bahsi geçen bölgelerdeki yapılarda çalışan mimar, sanatçı ve inşaatçı grubu hakkında çok az bilgi elde edinilmektedir. Etnik kökenleri tartışmalı olan bu grupların eğitimleri ve mesleki örgütlenmeleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Gürcü Orta Çağı'nın en parlak döneminin yaşandığı 10. yüzyılın ikinci yarısında, Gürcü Kralı Büyük David Kuropalat'ın (958-1001) emriyle Tao-Klarceti bölgesinde inşa edilen manastırların, mimari tekniğine ve taş işçiliğine bakıldığında, bu yapılarda kraliyet atölyelerine bağlı bir grup mimar ve sanatçının çalışmış olduğu anlaşılmaktadır. 10. yüzyılın sonlarında başkentin Bana'dan, Kutaisi'e taşınması ve burada inşa edilen yeni yapılarda, Tao-Klarceti'de görülen mimari tekniklerin ve bezeme programının birebir canlandırılması, başkentle beraber taşınan kraliyet atölyesinin ve kral için çalışan bir grup sanatçının varlığını bir kez daha düşündürmektedir.

Orta Çağ Gürcü taş bezeme ustaları, sanatçıları ve mimarları hakkında bilgi veren yazılı kaynaklar birkaç kronik ile yapı üzerinde yer alan yazıt ve görsellerden ibarettir. Gürcü tarihi hakkında metinler içeren Kartlis Tskhovreba, Basil Zarzmeli tarafından kaleme alınan, “*Seropion Zarzmeli'nin Yaşamı*” adlı el yazması ve Grigol Handzteli'nin hayatını ele alan yazma eser, dönemin kilise inşa faaliyetleri, mimar, sanatçı ve ustalar hakkında bilgi veren kısıtlı kaynaklardır. Bu dönem inşa edilen kiliselerin cephelerinde, pencere ve kapı çevreleri ile kubbe eteklerine kazınan isimler, dua yazıtları ve yapıların inşa kitabeleri, mimar, sanatçı ve ustalar hakkında bilgi veren bir diğer kaynağı oluşturmaktadır. Bu yazılı kaynaklar incelendiğinde etnik kökenleri ve kimlikleri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılmayan ancak mimar, duvar ustası, demirci ve marangoz gibi yaptıkları işler ile anılan birçok isme ulaşılmıştır. Özellikle Gürcü Orta Çağı'nın yaşandığı Tao-Klarceti bölgesindeki manastır kuruluşlarında bu yazıtlara çokça yer verilmiştir.

Yazıtlarla birlikte kilise cephelerinde sıklıkla karşılaşılan ve taş bezeme programı içerisinde yer alan figürlü tasvirler, mimar, sanatçı ve ustalar hakkında bilgi veren görsel kaynaklar olarak önem arz etmektedir. Orta Çağ Gürcü dini mimarisinde mimar, sanatçı ve inşaatçıları tasvir etme geleneği taş bezemenin gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu figürlerin temsil edildiği dini yapılara bakıldığında taş bezeme programında yerlerinin kesin olarak belirlenmediği ve yerleşik bir ikonografinin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Genellikle uzun sade bir elbise ve beline bağlanan kemerle aynı giyim tarzına sahip olan figürler, kısa üçgen veya yuvarlak uzun sakallarla tasvir edilmiştir. Figürler bazen giyim tarzlarından bazen yanlarında bulunan yazıtlardan veya inşaat araçlarından kolaylıkla tanınmaktadır. 9. yüzyıldan sonra Gürcü kiliselerinde rastlanan bu tasvirlerin, baninin isteğinden ziyade

sanatçıların kendi inisiyatiflerine bağlı olarak kilise cephelerine işledikleri anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, Orta Çağ Gürcü taş bezeme ustaları, sanatçıları ve mimarları hakkında bilgi veren yazılı ve görsel kaynaklar incelendiğinde, Hristiyanlığın yaygınlaşmasıyla artmaya başlayan manastır inşa faaliyetlerinde, kurucu ve yönetici görevini üstlenen din adamlarının aynı zamanda yapıda çalışan mimar, sanatçı ve işçi grubu içerisinde yer aldığı bilgisine ulaşılmaktadır. Manastır inşa faaliyetlerinde yerli usta ve çırakların bulunmasının yanı sıra gezici usta gruplarının da bölgede faaliyet gösterdiği düşünülmektedir. Ayrıca elde edilen bilgiler ışığında, Orta Çağ Gürcü manastır inşaatı sürecinde inşaatın başında bir usta mimarın ve kâhyanın bulunduğu, ona bağlı bir grup sanatçı ve inşaatçının yapı faaliyetlerinde görev aldığı anlaşılmaktadır. Kimin kim olduğu hakkında detaylı bir bilgiye ulaşılmasa da yazıtlardan ve görsel kaynaklardan bu grup içerisinde bir hiyerarşinin olduğu görülmektedir. Ayrıca taş bezeme ustalarının, sanatçıların ve mimarların yazıtlarda yöneticiler ile anılması, görsel kaynaklarda tasvir edildikleri yerler ve tasvir edilmiş şekillerinden bu grubun toplum içerisinde yüksek bir sosyal statüye sahip olduğu sonucu çıkarılmaktadır.

Extended Summary

The development and change of stone decoration, which symbolizes the power of Georgian art and stands out in religious architecture with its artistic features and intense workmanship, is most clearly observed in the works created in the Middle Ages. There are examples of buildings with high-quality stonework and extraordinary architectural technique, particularly in the Tao-Klarjeti region, where the Middle Ages of Georgian art took place, and in the monastic establishments rising in a part of the Georgian territory. However, little is known about the groups of architects, artists, and builders who worked on these artistic buildings. No information is available about the education and professional organization of these groups, whose identities and ethnic origins are controversial. Nevertheless, in the second half of the 10th century, when Georgian architecture was at its heyday, the architectural techniques and ornamentation of the buildings built in the Tao-Klarjeti region and Kutaisi are very similar, suggesting the existence of a royal workshop and a specific group of artists working for the king.

The written sources providing detailed information about medieval Georgian stone decoration masters, artists, and builder groups include a few chronicles, building inscriptions, prayer inscriptions, and the names of artists engraved on the facades of buildings. Additionally, the images of craftsmen and artists seen on the building facades are included in these sources. Limited information about the church building activities of the period and the architect, artist, and craftsman groups can be obtained because of the reviews of manuscripts titled “*Kartlis Tskhovreba*”, “*The Life of Priest Grigol Handzteli*” and “*The Life of Seropion Zarzmel*”. These chronicles mention that clergymen, who acted as founders and administrators in monasteries, were also involved in the construction activities of monasteries. Many names were found in the building inscriptions, prayer inscriptions, and

inscriptions engraved on the facades of the churches. However, the inscriptions do not include any other information about these names, which are referred to as architects, masons, blacksmiths, and carpenters, suggesting that these craftsmen were among the local or itinerant builders. It is noteworthy that in some of the prayer inscriptions, the persons are referred to as priests, archbishops, deacons, and saints, which indicates that some clergymen were involved in the construction of the building. In addition to written sources, figural depictions, which are frequently seen on church facades, are important as visual sources that provide information about architects, artists, and craftsmen. When we look at the examples of these figures, which are included in the stone decoration tradition, it is understood that their location on the facades of the building is not precisely determined, and there is no established iconography. The figures usually have the same clothing style and are depicted with similar beard types. These figures are sometimes easily recognized by the way they were dressed, sometimes by the inscriptions or construction tools next to them. It is understood that these depictions were carved on the facades of the churches based on the artists' initiative rather than at the request of the owner.

This study aimed to obtain detailed information about the architects, artists, and stonemasons who participated in stone decoration in medieval Georgian religious architecture. In this context, the material data and sources obtained were examined in detail. Therefore, old written sources, inscriptions on the facades of the buildings, and visuals depicting the craftsmen and artists were examined, and a conclusion was attained by reviewing English, Georgian, and Russian sources on the subject. The examination of these sources failed to provide information about the ethnic origins, educational background, and professional organization of the architects, artists, and craftsmen. However, it was understood from these sources that the clergymen who assumed the role of founder and administrator in the monastery construction activities were also among the group of architects, artists, and workers working in the building, and that local masters and apprentices as well as traveling master groups actively participated in these activities in the region. In addition, during the construction of the monastery, there was a master architect and a foreman in charge of the construction, and a group of artists and builders under him carried out the construction activities. Finally, it was determined that there was a hierarchy among the master, artist, and builder groups, and that they stood out with their titles and religious identities and had a high social status.

Makaledeki Yazar Katkılarının Yüzde ile Gösterilmesi (Showing Author Contributions in the Article as Percent)				
	1. Sorumlu Yazar (Responsible Author)	2. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)	3. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)	4. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)
Çalışmanın Tasarlanması: (Conceiving the Study)	%70	%30		
Veri Toplanması: (Data Collection)	%70	%30		
Veri Analizi: (Data Analysis)	%70	%30	-	-
Makalenin Yazımı: (Writingup)	%70	%30		
Makale Gönderimi ve Revizyonu: (Submission and Revision)	%70	%30		
Çıkar Çatışması: (Competing Interests)	Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler. The authors declare that they have no competing			
* Not(e): Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur. (The signed original copy of the document is available in the journal process files archive)				

Kaynakça

- Aladashvili, N.(1977). Монументальная скульптура Грузии, Фигурные рельефы V—XI веков (Gürcistan'ın Anıtsal Heykeli. “5. – 11. yüzyıllara ait figürlü rölyefler”), Москва: Издательство Искусство.
- Aytekin, O.(1996). *Artvin'deki Mimari Eserler* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Bayram, F. (2003). *Bir 10. yüzyıl Elyazmasına Göre Rahip Grigol Handza'nın Gezi Güzergahındaki Manastırların Mimarisi* (Doktora tezi). Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Bayram, F.(2005). *Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Beridze, V.(1955). Samtskhis Khurotmodzghvrea, XIII-XVI Sauk'uneebi, Tbilisi: Sakartvelos SSR Metsnierebata Ak'ademiis Gamomtsemloba. [სამცხის ხუროთმოძღვრება, XIII-XVI საუკუნეები] [Samtskhe Mimarisi, 13.-16. Yüzyıllar]
- Beridze, V.(1967). Dzveli Kartveli Ost'at'ebi: khurotmodzghvrebi, mkhat'vrebi, okromch'edlebi da k'aligrapist'ebi, Tblisi: Soviet Georgia Pub. [ძველი ქართველი ოსტატები : ხუროთმოძღვრები, მხატვრები, ოქრომჭედლები და კალიგრაფისტები], [Eski Gürcü ustalar: mimarlar, ressamlar, kuyumcular ve hattatlar].
- Beridze, V.(1974). Dzveli Kartuli Hurotmodzghvrea, Tbilisi: Gamomtsemloba Khelovneba. [ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება], [Eski Gürcü mimarisi].
- Chitişvili, N. (2021). General Overview of the Three-dimensional Architectural Models as Acroteria in Medieval Georgia, *Studia Ceranea* 11, s. 531-548.
- Djobadze, W.(1992). *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjet'i, and Şavşet'i*, Germany: Franz Steiner Verlag Stuttgart.
- Eastmond, A.(2011). Messages, Meaning and Metamorphoses: The Icon of the Trasfiguration of Zarzma, A. Lymberopoulou (Ed.), *Images of the Byzantine world- visions, messages and meanings* (p.57-82). Routledge: Ashgate Pub.
- Gagoshidze, G. (1984). XIII s-is Darbazuli Ek'lesia Kvemo Kartlıdan, *İst'oriis, Arkeologiis, Etnografiisa da Khelovnebis ist'ori Seria*, 4, 116-136. [XIII ს-ის დარბაზული ეკლესია ქვემო ქართლიდან][Kvemo Kartli'den 13. yüzyıl Salonlu Kilise (Darbazuli Eklesia)]
- Gambaşidze, G.(1971). Ingushetis Krist'ianul Ek'lesiebshi (“Tkhaba-Erdi“ da “Elbi-Erdi“) Chat'arebuli Arkeologiuri K'vleva-Dziebis Angarishi. A.Apakidze, G. Gobedişvili, A. Kalandadze & G. Lomtadidze (Ed.), *Arkeologiuri K'vleva-Dzieba Sakartveloshi 1969 Ts'els* (p.104-108). Tbilisi.
- [ინგუშეთის ქრისტიანულ ეკლესიებში („თხაბა-ერდი“ და „ელბი-ერდი“) ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ანგარიში, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1969 წელს]
- [İnguşet'ya'daki Hristiyan kiliseleri ("Tkhaba-Erdi" ve "Elbi-Erdi") Üzerine Arkeolojik Araştırma Raporu, 1969'da Gürcistan'da Arkeolojik araştırma]

- Gamq'relidze, D.(2014a). Leont'i Mroveli (The Lives of the Georgian Kings), S. Jones (Ed.), *Kartlis Tskhovreba A History of Georgia* (13-76).Tbilisi: ARTANUJI Publishing.
- Gamq'relidze, D.(2014b). Juansher Juansheriani (The Life of Vakht'ang Gorgasali), S. Jones, (Ed.), *Kartlis Tskhovreba A History of Georgia* (p.77-134). Tbilisi: ARTANUJI Publishing.
- Giviasvili, I.(2005). The Zegani (Zaki) Church For the History of Triconch Type in Georgian Architecture (Doktora Tezi, G. Chubinashvili Institute of The History of Georgian Art, Tiflis). Erişim adresi: <https://khiflorenz.academia.edu/IreneGiviashvili>.
- Giviasvili, I.(2019). *Parkhali, Pravoslavnaia énciklopediia* (C.LIV, p. 665-668). Moscow:Cerkovno-Nauçnyj Centr. [Пархали. Православная энциклопедия], [Parhali, Ortodoks ansiklopedisi].
- Gomelauri, I. (1976). *Ertats'mindis T'adzris Arkit'ekt'ura*, Tbilisi: Sakartvelos SSR Rebata Ak'ademia.[ერთაწმინდის ტაძრის არქიტექტურა] [Ertasminda Katedrali'nin Mimarisi]
- Hoştarıa, D., Natlişvili, N. & Tumanışvili, D.(2012). *Master Builders in Medieval Georgia*, Tbilisi: George Chubinashvili National Research Centre For Georgian Art History and Heritage Preservation. [მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში], [Ortaçağ Gürcistan'ında usta inşaatçılar].
- Hoştarıa, D.(2012). Medieval Architectural Design and Building Process According to the Sculptural Images in Korogo Church. R. Ousterhout, R. Holod & L. Haselberger (Ed.) *Masons at Work: Architecture and Construction in the Pre-Modern World* (p.1-9). USA: Center for Ancient Studies, University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Hoştarıa, D.(2021). Builders of the Churches of Tao-Klarjeti: Some Preliminary Notes. I. Giviasvili & F. Akder (Ed.). *The Georgian Kingdom and Georgian Art Cultural Encounters in Anatolia in Medieval Period* (s.113-121). İstanbul: Koç university press.
- Hoştarıa, D.(2023). *Medieval Georgian Churches A Concise Overview Of Architecture*, Tbilisi: Artanuji Publishing.
- Kadiroğlu, M. (1989). Doğu Anadolu'da IX-XI. Yüzyıl Manastır Toplulukları İşhan Manastırı (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kadiroğlu, M. (1997). Gürcü mimarlığı ve sanatı, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi (C: 2, s.731-733). İstanbul, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.
- Kadiroğlu, M.& İşler, B.(2010). *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Dağıtım Yayınları.
- Khundadze, T. (2009). Images of Historical Persons in Georgian Architectural Sculpture of the Middle Ages 6th through 11th century. P. Skinner& D. Tumanışvili (Ed.), *Vakhtang Beridze 1st International Symposium of Georgian Culture Georgian Art in the Context of European and Asian Cultures* (p.152-158). Tbilisi: Petite publishing house.
- Korkut, T. (2016). Artvin Ve Erzurum İllerindeki Bagrathlı Dönemi Hristiyan Dini Mimarisinde Taş Bezeme, (Doktora Tezi). Erişim adresi: <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/707709>
- Korkut, T. (2019). Tao-Klarceti bölgesi Hristiyan dini mimarisi plastik bezemelerinde orans duruş geleneği. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 43, 44-56.

- Merçule, G.(1903). *Zitie Sviatogo Giorgija Khanztijsskogo* (Marr, N.Trans.). Petersburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk Publ. [ЖИТИЕ СВ. ГРИГОРИЯ ХАНДЗТІЙСКАГО], [Handzte'li Aziz George'un Hayatı].
- Özkan, H.(2010). *Öşkvank Manastırı*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Takaişvili, E. (1909). *Khristianskiye pamyatniki, Materialy po arkheologii Kavkaza, sobrannyye ekspeditsiyami Moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva: Vypusk XII*. Moscow: Printing house of G. Lissner and D. Sobko.[Христианские памятники, Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества : Выпуск XII],[Hristiyan Anıtları, Moskova arkeoloji topluluğunun keşif gezileri tarafından toplanan Kafkasya arkeolojisine ilişkin materyaller: Sayı XII].
- Takaişvili, E. (1952). *Arkheologicheskaya ekspeditsiya 1917-go goda v yuzhnyye provintsii Gruzii*, Tbilisi Publishing House of the Academy of Sciences of the Georgian SSR. [Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии], [1917 Yılında Gürcistan'ın Güneyinde yapılan arkeolojik araştırmalar].
- Vachnadze, N. (1975). *Smrap'ion Zarzmelis Tskhovreba Rogorts Saist'orio Ts'karo*. Tbilisi: Tbilisi University Press. [სმრაპიონ ზარზმელის ცხოვრება როგორც საისტორიო წყარო], [Tarihi bir şahsiyet olarak Smrapion Zarzmeli'nin hayatı].
- Winfield, D.(1968). Some Early Medieval figure sculpture from North-East Turkey. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 31, 48.
- Yazar, T.(2018). Tao- Klarjeti Mimarlığında taş bezeme, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3, 303-397.
- Zakariaia, P. (1990). *Kartuli Khurotmodzghvreba: XI-XVIII ss.*, Tbilisi: Gamomtsemloba Ganatleba. [ქართული ხუროთმოძღვრება: XI-XVIII სს.] [Gürcü Mimarisi: XI-XVIII Yüzyıllar]

<http://maps.nekeri.net>

<https://atinati.com>

<https://angi.ge/saparis-monasteri/>

<https://ambrolauriskhma.ge/357239/>

<https://caucasianculture.blog/2020/03/09>

<http://www.saunje.ge/index>

Ekler

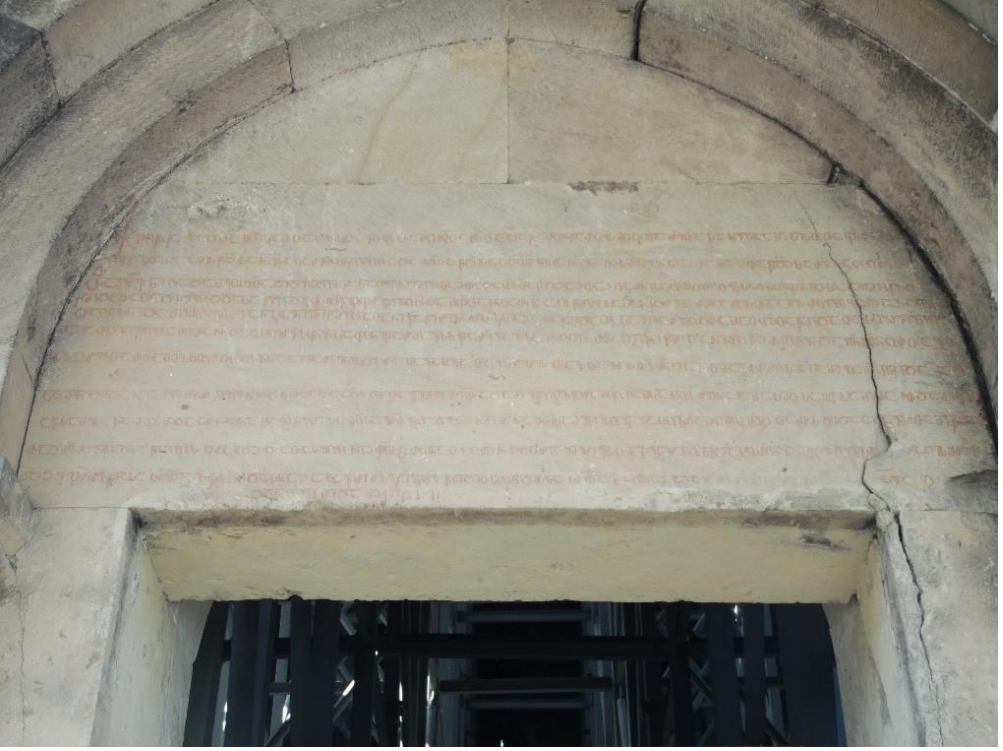

Foto 1: Öşk Manastırı Güney Haç Kolunda Giriş Alınlığında Kitabe (F. Celep, 2021)

Foto 2: İşhan Manastırı Batı Haç Kol, Güney Penceredeki Kitabe (F. Celep, 2021)

Foto 3: Haho Manastırı Kubbe Eteğindeki Yazıt (E. Takaişvili, 1952)

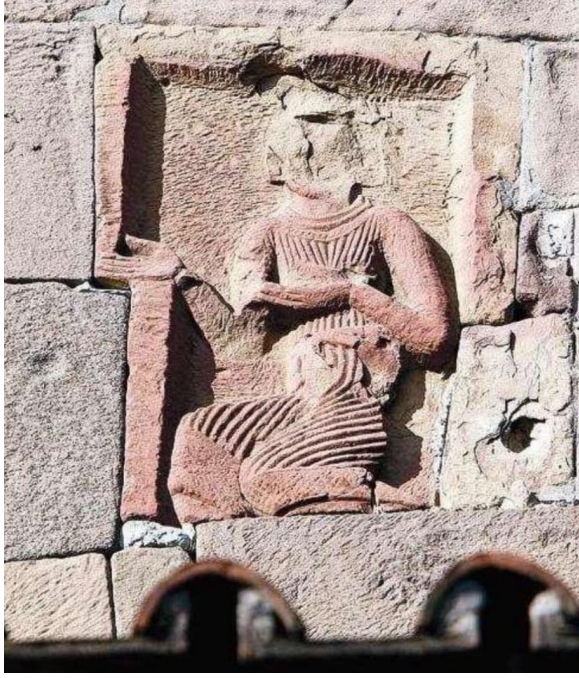

Foto 4: Mtsheta Kutsal Haç Kilisesi'nin Güney Cephesinde Yer Alan Figür (D. Hoştaria, N. Natlişvili, D. Tumanışvili, 2012)

Foto 5: Parhal Manastırı Kilisesi'nin Batı Cephesinde Yer Alan Mazgal Pencerenin Kemer Yüzeyi (F. Celep, 2021)

Foto 6: Trinity Kilisesi'ne Ait Olduğu Düşünülen Taş Levha
(<https://ambrolauriskhma.ge/357239/>)

Foto 7: Svetitshoveli Manastırı, Kubbe Kasnağının Batı Yüzeyi
(<https://angi.ge/svetitskhovlis-sakatedro-tadzari>)

Foto 8: Dolishana Kilisesi, Güney Cephesi (<https://maps.nekeri.net/>)

Foto 9: Svetitshoveli Manastırı, Kuzey Cephesi (<https://atinati.com>)

Foto 10: Tkobaerdi (Tkhobaerdi) Kilisesi, Batı Cephesi
(<https://caucasianculture.blog/2020/03/09>)

Foto 11: Şişli Kilisesi, Ek Mekânda Sekizgen Sütun (D. Winfield, 1968)

Foto 12: Öşk Kilisesi, Kubbe Kasnağı (<https://maps.nekeri.net/>)

Foto 13: Korogo Kilisesi, Batı Cephesindeki Korniş (<https://atinati.com>)

Foto 14: Sapar (Safari) Manastırı'nın Meryem Ana Kilisesi, Doğu Cephesindeki Korniş
(<https://angi.ge/saparis-monasteri/#jp-carousel-22279>)

Foto 15: Kutaisi Bagrat Katedrali, Güney Cephe (D. Hoştaria, N. Natlişvili, D. Tumanışvili, 2012)

Foto 16: Ertatsminda Aziz Estate Kilisesi, Güney Cephesi (I. Gomelauri, 1976)

Foto 17: Kartli, Mirtaşni (Mirtashn) Kilisesi, Doğu Cephesi (G. Gagoshidze, 1984)

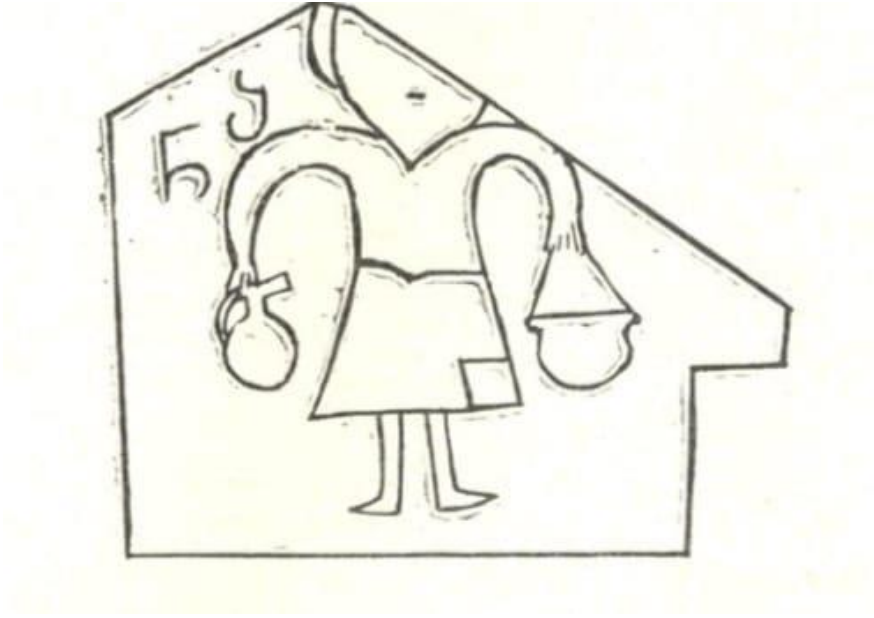

Foto 18: Kartli, Mirtaşni (Mirtashn) Kilisesi, Batı Cephesi (G. Gagoshidze, 1984)

Foto 19: Niakom Manastırı Kilisesi'ne Ait Olduğu Düşünülen Kabartma (D. Winfield, 1968)

Foto 20: Saba (Sapara) Kilisesi'nin Akroteri (N. Chitişvili 2021)

Foto 21: Zarzma Manastırı, Çan Kulesinin Güneybatı Kemerli
(http://www.saunje.ge/index.php?id=201&option=com_content&Itemid=1&lang=ka)

Foto 22: Samtshe, Chule Manastırı, Çan Kulesine Ait Parça
(http://www.saunje.ge/index.php?id=670&option=com_content&Itemid=3&lang=ka)